

КОНСТАНТИНОВА ВИЗИЈА КРСТА И ПОБЕДА НАД МАКСЕНЦИЈЕМ КАО КЊИЖЕВНИ МОТИВ ЛАТИНСКЕ ПРОЗЕ ДО КАРОЛИНШКОГ ДОБА

Поруку IN HOC VINCE („Под овим [знаком] побеђуј!“) – коју му је, по предаји¹, послао бог хришћана, његов нови покровитељ – римски цар Константин Велики схватио је као поруку бога који ће му доносити победу у биткама. У оквирима старих религија победа је углавном подразумевала војно освајање територије неког народа; многобошци су, наиме, победу веома ретко видели као замењивање одређеног скупа веровања неким другим таквим скупом. Међутим, успон монотеистичког универзализма у периоду позног Царства значајно је изменио овакво гледиште, доносећи собом извесну дозу нетолеранције. Прогоњени хришћани су, тако, исправљање овоземаљске неправде понекад проналазили и у појединим есхатолошким учењима, као што се, на пример код Лактанција, разгневени Бог свети суровим царевима-прогонитељима.

Али, Константиново преобраћење 312. н. е. дало је замаха рађању тежњи које су биле много веће од пуке наде у кажњавање злоделâ: Евсевије, наиме, идеалном владару приписује нову врсту победе, ону која ће једину истиниту веру проширити до крајњих граница Царства, па и изван њих. Процес удруживања хришћанске вере с римском државом покреће управо Константин Велики и он се, закључно с владавином Теодосија Великог, окончава укључивањем идеологије царске победе у оквире идеологије хришћанске цркве. До VII или VIII века Константин је прешао из историје у хришћанску хагиографију тако што му је, на Истоку, заједно с његовом мајком Јеленом, додељено почасно место у својству оснивача Цариграда-Новог Рима и проналазача Часног крста, а на Западу на основу легенде о његовом крштењу од стране римског папе Силвестра.² Тако нас легенде о Константину Великом уводе у још препознатљивију средњовековну атмосферу.

---

¹ Ова синтагма, на латинском први пут забележена у Руфиновој *Црквеној историји* почетком V века, представља превод грчког израза *ΤΟΥΤΩΙ ΝΙΚΑ*, преузетог из Евсевијевог списа *De vita Constantini*.

² А. Cameron, „Remaking the Past“, ed. G. Bowersock-P. Brown-O. Grabar, *Interpreting Late Antiquity. Essays on the Postclassical World*, Cambridge Mass. 2001, 1-20;

Овом приликом, међутим, ограничили смо истраживање на само два из мноштва мотива везаних за књижевну предају ових легенди, па ћемо се задржати на неким њиховим до сада мање запаженим детаљима, преузетим из прозних извора позноантичког и раног средњовековног периода. Ови извори потичу из пера црквених и световних аутора који су писали на латинском језику и махом стварали у западном делу Царства, односно у државама које су настајале на његовој територији после освајања од стране германских племена. Почећемо од паганских аутора, углавном званичних дворских ретора, те од историографâ. У ту групу спадају углавном непознати састављачи дворских *енкомија*, односно *похвала*, чија су дела настала под снажним утицајем античке реторичке традиције, а сакупљена су у збирци под заједничким насловом *Panegyrici Latini*.

Пагански писци

Већ у *VII панегирику*, који потиче из 310. године, непознати галски ретор уводи један неисторијски, односно легендарни, мотив у званичну царску историју тиме што Константину приписује пророчку визију у једном Аполоновом храму у Галији, у којој му је, наводно, предсказана будућа тридесетогодишња владавина у својству јединог господара читавог Царства.³ При томе, панегиричар примењује књижевну, то јест псеудо-филозофску алузију на поистовећивање Аполона с божанством Хелијем (лат. Sol). Ипак, чак и ако претпоставимо да је тада било неке промене у Константиновом религијском ставу, панегиричар нам свакако не говори ништа одређено о њеном карактеру или степену, будући да Аполона представља првенствено у облику у којем је био познат његовој локалној галској публици града Аугустодунума.⁴

IX панегирик, изговорен у Триру 313. године, углавном је посвећен Константиновој победи над Максенцијем и представља типично излагање теме победе праведног и законитог владара над тиранским узурпатором. Оно укључује готово сва позната политичка *општа места* у сатанизовању Максенција и глорификацији Константина, коме се захваљује за ослобађање Рима од ига тираније.⁵ Међутим, пропаганда у корист Константина још увек није у потпуности постала доследна, будући да овај непознати панегиричар не оправдава чињеницу да је Константин први кренуо у рат.⁶ Познато је, наиме, да ће кривица за рат касније бити сваљивана на провокације и одбијање споразума од стране Максенција, како то у спису *О смртима прогонитеља* пише хришћанин Лактанције⁷, а у панегирику из 321. и пагански ретор Назарије из Бордоа⁸.

овде: 7.

³ Incerti *Panegyricus Constantino Augusto dictus (VII)*, 21 s.

⁴ О томе детаљније: É. Galletier (ed.), *Panegyriques latins, T. II*, Paris 1952, 114 s.

⁵ T. D. Barnes, „Lactantius and Constantine“, *Journal of Roman Studies* 63 (1973) (надаље: Barnes), 29-46; овде: 34.

⁶ Incerti *Panegyricus Constantino Augusto dictus (IX)*, 2 *passim*.

⁷ Нпр. Lactant. *De mort. pers.*, 43, 4: „iam enim [Maxentius] bellum Constantino indixerat quasi necem patris sui vindicaturus“.

⁸ Nazarii *Panegyricus Constantino Augusto dictus (X)* (у даљем тексту: Nazarius), 10, 3.

Максенцијев пораз је претрпео даље дивергенције у Константиновој историографији. Тај пораз је очигледно имао суштински значај за хришћанско виђење победе и Константиново преобраћење, какво можемо наћи код Лактанција или Евсевија.⁹ Али такође и у краћим описима, сачуваним у паганским изворима с краја IV и из V века, Максенције је једнодушно представљен као злочинац, а Константинова победа над њим уопште је схваћена као критична тачка похода ка самосталној владавини. Такав став износи, на пример, Аурелије Виктор у свом спису *De Caesaribus*¹⁰, као и његов епитоматор у такозваној *Historia abbreviata*¹¹. Објашњење значаја Максенцијеве епизоде у паганским и хришћанским изворима изгледа да лежи у потоњем успеху Константинове историографске пропаганде, која је нагласак стављала на Максенцијев крај као на окончање тираније нелегитимног владара, а стварала слику о Константиновом напредовању ка самосталној владавини као божански надахнутим, лаком и брзом.¹²

Назаријев *Панегирик*, десети по реду у збирци, изговорен 321. године пред Сенатом у Риму, поново разрађује тему Максенцијевог пораза, с том разликом што се сада издваја једна црта његове обраде, а то је религиозност¹³, и с њом у вези нарочито неколико алузија на „небеску војску“ („caelestis exercitus“)¹⁴ која се бори на страни Константина. У томе се може видети кулминација Константинове религијске пропаганде започете визијом у Аполоновом храму, настављене божанским надахнућем његове стратегије против Максенција¹⁵, и коначно доведене до савршенства стварним учествовањем у борби „са неба послатих трупа“ („coelo lapsi“)¹⁶, које је предводио, ни мање ни више, сам његов отац Констанције Хлор. Уосталом, ова три аспекта могу се тумачити и уопштено, као варијације *опитег места* о божанској подршци праведном владару. Код Назарија је значајно вероватно и само место произношења беседе, зато што он циљано уводи поређење између „небеске војске“ која помаже Константину и појаве Диоскура, митских коњаника Кастора и Полукса, у бици Римљана с Латинима на Регилском језеру 396. пре н. е., што је један од најомиљенијих

⁹ В. Н. Warmington, „Aspects of Constantinian Propaganda in the Panegyrici Latini“, *Transactions of the American Philological Association* 104 (1974), 371-384; овде: 380.

¹⁰ Нпр. Sexti Aurelii Victoris *Liber de Caesaribus*, 40, 19: „Maxentius... ferus inhumanusque ac libidine multa tetrior“; и мало даље, 40, 22: „Cumque... dolis compositis Constantinum generum tentaret acerbe, iure tandem interierat“.

¹¹ Incerti auctoris *Epitome de Caesaribus*, 40, 14: „Is Maxentius carus nulli umquam fuit, ne patri aut socero... Galerio“; насупрот томе, 41, 14: „Commodissimus tamen rebus multis fuit [Constantinus]: ...nutrire artes bonas, praecipue studia litterarum“.

¹² Barnes, 29.

¹³ J. Béranger, „L'expression de la divinité dans les Panégyriques Latins“, *Museum Helveticum* 27 (1970), 242-254; овде: 251.

¹⁴ Nazarius, 19, 2.

¹⁵ У панегирику из 313. неодређено се помиње врховно божанство чија се воља на изванредан начин оваплотила у самом Константину: „Ut deus... mundi creator et dominus... nuntios mittit, ita eadem sub numine tuo“ (*Pan. Lat. IX*, 13, 2).

¹⁶ Nazarius, 14, 5.

локалних римских митова.¹⁷ Међу осталим паганским писцима, најбоље је код Аурелија Виктора формулисана конвенционална аргументација у прилог идеји о младом човеку од почетка обузетом снажном амбицијом за апсолутном влашћу,¹⁸ а преузета је највероватније из Салустијевог описа Катилининог карактера, с тим што је, за разлику од узора, овде употребљена у афирмативном контексту.

Хришћански писци

Задржимо сенакратко, у вези с Максенцијевом представом у изворима, на елементима који сачињавају традиционалну слику тиранина у римској књижевности. Наиме, Римљани су се вероватно преко хеленске трагедије упознали с типичном сликом грчког тиранина, владара кога карактерише употреба силе и склоност ка обести, сексуалној присили и безбожништву. Ово последње се, у хришћанском тумачењу, могло применити као аргумент у осуди многобоштва и прогањања хришћанских верника, те рушења њихових богомоља. Сенека, пак, у сопственим трагедијама лик тиранина гради и на реторичкој традицији, чији се утицај може уочити у већој моралној искварености тог лика у односу на његове хеленске узоре, пре свих оног Еурипидовог, нарочито у погледу претњи силовањем.¹⁹

Римски беседници су са своје стране врло брзо уочили погодност напада на своје политичке непријатеље позивањем на лик тиранина који је преузет из трагедије, јер је овај последњи не само насилни владар, него и зао човек, с дубоко укорењеном неморалношћу, као што је овештали пример последњег римског краља Тарквинија Охолог, позајмљиван из Ливијевог реторизованог историографског опуса. Тзв. *iniuria mulierum* била је нарочито потенцирана оптужба још у доба позне Републике, на пример у Цицероновим беседама против Вера, где се овај осуђује због испољавања појуде (*libido*), као и у онима против Марка Антонија и Пизона.²⁰ Све то, а нарочито оптужба за силовање, постаје реторички *locus communis* који преузимају позноантички писци у својим описима Максенцијеве личности и владавине, међу којима Лактанције ипак представља изузетак.

Овде треба нагласити да је Лактанције, за време Диоклецијанове владавине, од 303. године, живео у близини двора у Никомедији и био упућен у тамошње интриге, а да је Евсевије у провинцијском граду Цезареји у Палестини, у источном делу Царства под управом цара Максимиана, осетио додуше последице прогањања хришћана, али ипак не познавајући њихов прави узрок. Наиме, у спису *De mortibus persecutorum*, насталом највероватније после 313. године, а пре Евсевијевог излагања истих до-

¹⁷ *Idem*, 15, 4-6.

¹⁸ *Aur. Vict., Caes.*, 40, 2.

¹⁹ J. Roger Dunkle, „The Greek Tyrant and Roman Political Invective of the Late Republic“, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 98 (1967), 151-171; овде: 155, n. 10.

²⁰ D. Russell, „The Panegyrist and their Teachers“, ed. M. Whitby, *The Propaganda of Power: The Role of Panegyric in Late Antiquity*, Leiden-Boston-Köln 1998, 17-50; овде: 44.

гађаја, Лактанције углавном избегава изношење *покуде* (лат. *vituperatio*) на Максенцијев рачун,²¹ док је у потпуности примењује на његовог оца Максимијана, упркос томе што неки други савременици приписују оном првом, осим многобројних силовања, чак и убијање жена и деце у магијске сврхе (као на пример анонимни панегиричар из 313. године²²). Тако се Константиново право на владавину не остварује путем војне надмоћи, већ се намеће као морални императив.

Иначе, код каснијих римских писаца такође се јавља мотив моралне победе, примењен у похвалама другим владарима. Тако је, на пример, Аузонијев ученик Паулин из Ноле крајем IV века написао данас изгубљени прозни панегирик Теодосију Великом поводом његове победе над тиранима, нарочито истичући да је цар однео победу „вером и молитвом пре него оружјем“ („magis orando, quam bellando“²³). С друге стране, код Лактанција се јавља прва забележена верзија описа Константинове визије хришћанског знамења, у којој му се пред битку код Милвијског моста на Тибру, у јесен 312. године, у сну указао „божији знак“ („caeleste signum Dei“), односно Христов монограм.²⁴ Евсевије, пак, овој визији додаје и следећи детаљ: Христос цару у сну налаже да пред својом војском, као војни знак (*vexillum*), истакне знак крста, који добија посебан назив – *Labarum*.²⁵ Код каснијих аутора, на пример код папе Лава II у VII веку, Константинов подухват пореди се и с победом Давида над Голијатом.²⁶

Иначе, осим *Црквене историје* Руфина из Аквилеје, за даље преношење легенде о визији крста заслужна је нарочито Касиодорова *Historia tripartita* из V и VI века, коју ће екстензивно користити писци каролиншког доба, како црквени тако и световни. Главни нови детаљ легенде, који се јавља у том делу, јесте појава и самог Христа у Константиновом сну²⁷, као и поистовећење крста, као животворног симбола Христове победе над смрћу и хадам, са заставом нове вере, која ће од тада замењивати римско знамење победе (*tropaeum*).²⁸

Што се тиче појаве још једног мотива, старозаветног, то јест поређења Константина с Мојсијем а Максенција с фараоном, као и поређења битке

²¹ Barnes, 42 s.

²² *Pan. Lat.* IX, 3, 6; 4, 3 ss.

²³ Како гласи део цитата који касније преузима Седулије: *Sedulii Scoti Liber de rectoribus christianis* 12 (*Patrologia Latina* 103, 311).

²⁴ Lactant., *op. cit.*, 44, 5. Више о томе в. у: J. Zeiller, „Quelques remarques sur la «Vision» de Constantin“, *Byzantion* 14 (1939), 329-339; као и у: H. Grégoire, „La Vision de Constantin «liquidée»“, *ibid.*, 341-351.

²⁵ Тај детаљ у латинској преради преноси Касиодор: M. Aurelii Cassiodori, *Historia tripartita*, 1, 4 (*PL* 69, 888d): „Haec... admiratus imperator... iussit... in vexillum crucis transformare signum quod Labarum vocabatur“.

²⁶ *PL* 96, 409c: „...novus David, ...hic tuus Christianae plebis piissimus princeps, ... deiecit Goliath magniloquum hostem tuum... Vicit novus David constantissimus Augustorum“.

²⁷ *PL* 69, 888b: „...et dormienti Christus apparuit cum signo quod vidit in coelo...“.

²⁸ R. H. Storch, „The Trophy and the Cross: Pagan and Christian Symbolism in the Fourth and Fifth Centuries“, *Byz* 40 (1970), 105-117.

код Милвијског моста с преласком Црвеног мора, он потиче од Евсевија²⁹, али га је својим списом у римску књижевну традицију пренео Руфин³⁰. У његовом приказу визије, легенди су додати нови елементи: као прво, визија крста попут јарког знамења на истоку под пуном дневном светлошћу, потом анђели који запрепашћеном и уплашеном цару говоре да ће под тим знаком победити („in hoc vince“³¹) и коначно, поређење тог догађаја с новозаветном причом о Павловом преобраћењу, при чему се потенцира приврженост новој вери, без навођења предисторије о њеном пређашњем прогањању.³²

У VII веку хроничар Фредегар такође знаку крста приписује цареву победу, доводећи је у везу и с проналаском Часног крста од стране царице Јелене.³³ У VIII веку Клемент Перегрин пореди победу баварског краља Тасила над Карантанцима с Константиновом победом, као да се и њему током ноћи на небу указао знак крста и обратио глас с поруком: „Constantine, in hoc signo vinces!“³⁴

Закључујући овај краћи преглед, треба напоменути још и то да сви досад наведени мотиви касније, код писаца каролиншке епохе у IX веку, доживљавају својеврсни процват, као на пример код Седулија Скота који се, унутар прозног дела *Liber de rectoribus christianis* писаног у традицији жанра *speculum principis*, цару-светитељу изузетно обраћа стихом („Велики миљениче божији, уз тебе војује етар // и у помоћ ти хитају вихори!“)³⁵ где се божија помоћ праведном владару манифестује кроз природне стихије - олује, муње и громове („tempestates, fulgura, tonitrua“) – дакле, типолошки веома блиско описима у најранијим паганским панегирицима упућеним Константину.

²⁹ C. Rapp, „Comparison, Paradigm and the Case of Moses in Panegyric and Hagiography“, 11. поглавље у зборнику наведеном у нап. 20, 277-298; овде: 292 сл.

³⁰ E. Ewig, „Das Bild Constantins des Grossen in den ersten Jahrhunderten des abendländischen Mittelalters“, ed. H. Hunger, *Das Byzantinische Herrscherbild*, Darmstadt 1975, 133-192; овде: 136, n. 13.

³¹ Rufin., *Hist. eccl.*, 9, 9.

³² Ewig, *op. cit.* (в. нап. 30), 137

³³ Fredegarii *Chronica*, 2, 42: „Constantinus cum matrem Helenam crucem Domini nostri... Hierusolimis invenit... per signum crucis omnes gentes superat“ (*Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum* 2, 66).

³⁴ *MGH, Epistolae* 4, 497.

³⁵ *PL* 103, 318/319: „O nimis dilecte Deo, tibi militat aether, // Et coniurati veniunt ad classica venti“.

Dušan Popović

VISIONE COSTANTINIANA DELLA CROCE E VITTORIA SU MASSENZIO: DUE MOTIVI LETTERARI NELLA PROSA LATINA FINO ALL' EPOCA CAROLINGIA

Il significato della vittoria di Costantino Magno su Massenzio, avvenuta nella battaglia del 312 d. C. vicino al Ponte Milvio nei pressi di Roma, l'hanno già percepito i suoi contemporanei nella prima metà del IV secolo, il che può essere capito dal posto di rilievo consegnatole nei loro prodotti letterari, così come dal modo in cui hanno cercato di interpretarne e chiarirne le cause e le conseguenze.

Il tipo di descrizione e la tendenza di interpretazione dipendevano direttamente dall'appartenenza ideologico-religiosa di ciascuno degli scrittori, ma nello stesso tempo in gran parte anche dal genere letterario da loro adoperato a questo riguardo. Così, questo tema fu abordato, sia da parte di autori pagani che quei cristiani, da punti di vista diametralmente opposti, sebbene tra questi altri apparissero delle differenze le quali, peraltro, riguardavano solo delle sfumature nell'accentuare oppure nell'omettere qualche particolare concernente vari aspetti delle apposite descrizioni. D'altra parte, gli stessi motivi venivano trattati dentro gli scritti così disparati da appartenere addirittura a generi letterari piuttosto diversi fra di loro, incluseci anche delle opere storiografiche, retoriche, agiografiche ed epistolografiche; cioè essi venivano adattati alle specificità sottintese da ciascuno dei generi letterari.

Inoltre va sottolineato che, presso gli scrittori romani di provenienza pagana, tra i quali si annovererebbero i compilatori di elogi ufficiali di forte stampo retorico (le cui opere sono collegate nella raccolta più nota sotto il titolo comune dei *Panegyrici Latini*), in primo luogo vengono rilevate le qualità di governo di Costantino, insieme ai suoi conseguimenti militari, sicché nella stessa chiave di lettura viene glorificata anche la specifica vittoria sul suo rivale Massenzio. Anzi, alla vittoria viene adibita anche l'aura del soprannaturale grazie al ruolo decisivo che si fa attribuire a divinità locali (per esempio, attraverso la personificazione del fiume Tevere).

L'ulteriore sviluppo di questi motivi presso i prosatori latini cristiani, spesso accompagnati da qualche altro motivo secondario di origine biblica e perciò prevalentemente assunto dall'Antico Testamento (come, ad esempio, il ben documentato confronto di Costantino con Mosè, oppure con Davide), lo possiamo rintracciare partendo dall'opera storica di Rufino d'Aquileia (secolo V), passando poi da alcune epistole papali inviate agli imperatori bizantini nel periodo dal V al IX secolo (specialmente quelle del papa Nicola I), e finalmente arrivando a molteplici accenni al riguardo, trovabili in cronache, omelie e storie ecclesiastiche scritte dai rappresentanti del cosiddetto Rinnovamento carolingio durante il IX secolo, dove, fra tanti altri, vanno particolarmente menzionati Anastasio Bibliotecario, Rabano Mauro e Sedulio Scoto.

